Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

ग्रामीण भागातील महिलांचे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण : बदलते वास्तव आणि आव्हाने

डॉ.सुनिल माधवराव सिसोदे
कै.म. दि. सिसोदे कला वाणिज्य व
डॉ.उषाताई प्रसादराव तनपूरे विज्ञान महाविद्यालय नरडाणा
ता.शिंदखेडा जि.धुळे

सारांश:

ग्रामीण समाजाच्या विकासामध्ये महिलांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. शेती, पशुपालन, घरगुती उद्योग, कुटुंबव्यवस्था, मुलांचे संगोपन आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील अनेक उत्पादक कामांमध्ये महिलांचा मोठा सहभाग असूनही त्यांच्या श्रमाला, निर्णयक्षमतेला आणि आर्थिक योगदानाला दीर्घकाळ अपेक्षित सामाजिक मान्यता मिळाली नाही. गेल्या काही दशकांत महिला शिक्षणाचा विस्तार, स्वयं-सहाय्यता गटांची चळवळ, सूक्ष्म वित्तपुरवठा, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सहभाग, स्वयंरोजगार, डिजिटल व्यवहार आणि शासकीय उपजीविका कार्यक्रम यामुळे ग्रामीण महिलांच्या स्थितीत महत्त्वपूर्ण बदल घडत आहेत. परंतु उत्पन्न मिळणे म्हणजेच सक्षमीकरण असे मानता येत नाही. मिळविलेल्या उत्पन्नावर नियंत्रण, कौटुंबिक निर्णयातील सहभाग, स्वतंत्र हालचाल, सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक सुरक्षितता, मालमत्तेवरील हक्क आणि सार्वजनिक जीवनातील प्रभाव या सर्वांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधात ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणाच्या बदलत्या स्वरूपाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण करण्यात आले आहे. विशेषतः स्वयं-सहाय्यता गट, आर्थिक स्वावलंबन, कुटुंबातील निर्णयप्रक्रिया, उद्योजकता, कौशल्यविकास, डिजिटल समावेशन, कृषिक्षेत्रातील महिलांचे योगदान आणि सामाजिक अडथळे यांचा विचार केला आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण ही केवळ उत्पन्नवाढीची प्रक्रिया नसून स्त्रीच्या स्वतःविषयीच्या जाणिवेत, कुटुंबातील स्थानात आणि सामाजिक सहभागात होणाऱ्या परिवर्तनाची व्यापक प्रक्रिया आहे.

मुख्य शब्द:

ग्रामीण महिला, महिला सक्षमीकरण, आर्थिक स्वावलंबन, स्वयं-सहाय्यता गट, बचत गट, ग्रामीण विकास, सामाजिक परिवर्तन, महिला उद्योजकता.

प्रस्तावना:

भारतीय ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात महिलांची भूमिका मध्यवर्ती आहे. ग्रामीण कुटुंबाच्या दैनंदिन व्यवस्थेपासून शेती, पशुपालन, पाणी व इंधन संकलन, अन्नप्रक्रिया, छोट्या घरगुती उद्योगांपर्यंत अनेक क्षेत्रांमध्ये महिला कार्यरत असतात. तरीही त्यांचे काम अनेकदा 'कौटुंबिक जबाबदारी' म्हणून पाहिले गेल्याने त्याला स्वतंत्र आर्थिक मूल्य किंवा सामाजिक प्रतिष्ठा मिळत नाही. स्त्री

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

काम करते की नाही, या प्रश्नाचे उत्तर त्यामुळे केवळ तिला वेतन मिळते की नाही यावर देता येत नाही. ग्रामीण महिलांच्या प्रश्नाकडे पूर्वी प्रामुख्याने कल्याणकारी दृष्टिकोनातून पाहिले जात असे. गरीब, निरक्षर किंवा वंचित महिलांना मदत करणे ही त्यामागील भूमिका होती. परंतु काळानुसार या दृष्टिकोनात परिवर्तन झाले. महिलांना मदतीच्या लाभार्थी म्हणून न पाहता स्वतः निर्णय घेणाऱ्या, उत्पन्न निर्माण करणाऱ्या, संघटित होणाऱ्या आणि विकास प्रक्रियेचे नेतृत्व करू शकणाऱ्या सामाजिक घटकाच्या रूपात पाहण्यास सुरुवात झाली.

डैनिंगर व ल्यू यांच्या मते "स्वयं-सहाय्यता गटासारख्या सामूहिक संस्थांमुळे ग्रामीण महिलांना केवळ आर्थिक सुविधा उपलब्ध होत नाहीत, तर त्यांच्या सामाजिक सहभागात आणि काही सक्षमीकरणात्मक क्षमतांमध्येही बदल घडू शकतो."[1] या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास महिलांचे सक्षमीकरण हे केवळ कर्ज उपलब्ध करून देण्याचे कार्य नसून स्त्रीला स्वतःच्या जीवनाविषयी निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण करण्याची प्रक्रिया आहे.

आज ग्रामीण महिलांच्या जीवनात एकाच वेळी दोन वास्तव दिसून येतात. एका बाजूला महिला बँक व्यवहार करतात, बचत गट चालवितात, छोट्या उद्योगांचे व्यवस्थापन करतात, ग्रामसभेत सहभागी होतात आणि डिजिटल माध्यमांचा वापर करतात. दुसऱ्या बाजूला घरकामाची एकतर्फी जबाबदारी, मालमत्तेवरील मर्यादित हक्क, सामाजिक रूढी, बाजारपेठेपर्यंत अपुरी पोहोच, आर्थिक निर्णयावरील पुरुषांचे नियंत्रण आणि तंत्रज्ञानातील दरी अजूनही अनेक महिलांच्या संधी मर्यादित करते. हेच बदलते वास्तव या विषयाच्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाला महत्त्व देते.

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना, स्वयं-सहाय्यता गट, कौशल्यविकास कार्यक्रम आणि वित्तीय सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. महिलांच्या बँक खात्यांची संख्या वाढणे, कर्ज मिळणे किंवा स्वयंरोजगार सुरू होणे हे निश्चितच सकारात्मक बदल आहेत. परंतु अशा बदलांचा महिलांच्या प्रत्यक्ष सामाजिक स्थानावर किती परिणाम झाला, हा अधिक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. एखाद्या महिलेला कर्ज मिळाले, परंतु त्या कर्जाचा वापर कोण करणार हे कुटुंबातील पुरुष ठरवत असतील, तर आर्थिक साधन तिच्या नावावर असूनही तिच्या हातात वास्तविक आर्थिक सत्ता आली असे म्हणता येणार नाही. त्याचप्रमाणे महिला स्वतः उत्पन्न कमवत असली तरी तिच्या उत्पन्नाच्या खर्चाविषयी निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसेल तर आर्थिक सहभाग आणि आर्थिक सक्षमीकरण यामध्ये अंतर राहते.

कुमार आणि सहकाऱ्यांच्या मते "महिलांच्या सामूहिक संघटनांचा प्रभाव उत्पन्नावरील नियंत्रण, कर्जासंबंधी निर्णयक्षमता आणि समूहातील सक्रिय सहभाग यांसारख्या घटकांशी जोडलेला आहे."[2] त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यासात **'महिलेला आर्थिक संधी मिळाली आहे का?'** एवढाच प्रश्न विचारण्याऐवजी **'त्या संधींमुळे तिच्या सामाजिक संबंधांमध्ये, निर्णयक्षमतेमध्ये, आत्मविश्वासात आणि स्वायत्ततेमध्ये काय बदल झाला?'** हा मूलभूत प्रश्न विचारण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप समजून घेणे.
2. स्वयं-सहाय्यता गट आणि बचत गटांच्या माध्यमातून होणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनाचे विश्लेषण करणे.

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

3. आर्थिक स्वावलंबनाचा महिलांच्या कौटुंबिक निर्णयक्षमतेवर होणारा परिणाम समजून घेणे.
4. ग्रामीण महिला उद्योजकतेच्या संधी आणि मर्यादा स्पष्ट करणे.
5. शिक्षण, कौशल्य, डिजिटल साक्षरता आणि वित्तीय समावेशनाचे महत्त्व विश्लेषित करणे.
6. ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासमोरील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक आव्हानांचा अभ्यास करणे.
7. सक्षमीकरण अधिक शाश्वत आणि परिणामकारक करण्यासाठी आवश्यक उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी **वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा** अवलंब करण्यात आला आहे. अभ्यास दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून उपलब्ध संशोधन साहित्याचे केवळ संकलन न करता त्याचे समाजशास्त्रीय अर्थनिर्णयन करण्यात आले आहे.

संदर्भासाठी ग्रामीण महिला सक्षमीकरण, स्वयं-सहाय्यता गट, सूक्ष्म वित्तपुरवठा, रोजगार, महिला उद्योजकता आणि ग्रामीण विकासाशी संबंधित प्रकाशित संशोधन लेख, विद्यापीठीय प्रबंध, शासकीय अहवाल आणि मराठी संदर्भग्रंथांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

ग्रामीण महिलांचे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण - विश्लेषण:

सक्षमीकरणाचा व्यापक अर्थ:

सक्षमीकरणाचा अर्थ केवळ महिलांना पैसा मिळणे किंवा रोजगार मिळणे एवढ्यापुरता मर्यादित नाही. स्त्रीला स्वतःच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांत सहभागी होता येणे, स्वतःचे मत व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य असणे, आवश्यक तेव्हा घराबाहेर जाता येणे, आर्थिक साधनांचा उपयोग करता येणे आणि सामाजिक संस्थांमध्ये आपली भूमिका बजावता येणे हे सक्षमीकरणाचे महत्त्वाचे पैलू आहेत. त्यामुळे आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण एकमेकांपासून वेगळे करता येत नाही. आर्थिक उत्पन्नामुळे स्त्रीचा आत्मविश्वास वाढू शकतो, आत्मविश्वासामुळे ती कौटुंबिक निर्णयात मत मांडू शकते, सामाजिक समूहातील सहभागामुळे तिला नवीन माहिती मिळते आणि या माहितीमुळे आर्थिक संधी निर्माण होऊ शकतात. म्हणजेच सक्षमीकरण ही परस्परांशी जोडलेल्या बदलांची प्रक्रिया आहे.

पांढरे, बेल्लम्पली आणि यादव यांच्या मते "सूक्ष्म वित्तपुरवठा आणि उद्योजकीय सहभागामुळे महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याबरोबर निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग, सामाजिक नेटवर्क आणि आत्मविश्वासामध्येही बदल दिसून येतात."[3] यावरून आर्थिक उत्पन्नाला सक्षमीकरणाचा प्रारंभबिंदू मानता येईल, परंतु तो अंतिम बिंदू नाही.

स्वयं-सहाय्यता गट : आर्थिक संस्थेपेक्षा सामाजिक व्यासपीठ:

ग्रामीण महिला सक्षमीकरणामध्ये स्वयं-सहाय्यता गटांची भूमिका विशेष महत्त्वाची ठरली आहे. बचत गटाची सुरुवात लहान नियमित बचतीपासून होत असली तरी त्यातून महिलांना आर्थिक व्यवहार, सामूहिक निर्णय, बैठका, बँक व्यवहार, नोंदवही, कर्ज आणि परतफेड यांचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो. ग्रामीण भागातील अनेक महिलांसाठी घराबाहेर स्वतंत्रपणे बैठकीला जाणे हेच सामाजिक परिवर्तनाचे पहिले पाऊल ठरते. समूहात ती इतर महिलांचे अनुभव ऐकते. कुटुंबातील समस्या, मुलांचे शिक्षण,

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

आरोग्य, शासकीय योजना किंवा आर्थिक अडचणी यावर चर्चा होते. पूर्वी वैयक्तिक समजल्या जाणाऱ्या अनेक समस्या इतर महिलांनाही आहेत हे जाणवल्यानंतर सामूहिक जाणीव निर्माण होते.

खान, भट आणि संगमी यांच्या अभ्यासातून "सूक्ष्म वित्तपुरवठ्याचा विचार आर्थिक परिणामापुरता न ठेवता सामाजिक, राजकीय आणि मानसशास्त्रीय सक्षमीकरणाशी जोडून करणे आवश्यक असल्याचे दिसते."[4] म्हणून स्वयं-सहाय्यता गटाला फक्त 'कर्ज घेणाऱ्या महिलांचा गट' म्हणून पाहणे अपुरे आहे. तो महिलांसाठी संवाद, परस्पर आधार, नेतृत्व प्रशिक्षण आणि सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश देणारी प्राथमिक सामाजिक संस्था बनू शकतो.

आर्थिक स्वावलंबन आणि उत्पन्नावरील नियंत्रण:

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणातील सर्वाधिक दृश्यमान बदल म्हणजे त्यांच्या उत्पन्ननिर्मितीतील वाढता सहभाग. बचत गटांमधून शिवणकाम, अन्नप्रक्रिया, दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, हस्तकला, शेतीपूरक उद्योग, किरकोळ व्यवसाय किंवा सेवा व्यवसाय सुरू करण्याची संधी उपलब्ध होते. मात्र केवळ उत्पन्न मिळविणे पुरेसे नाही. त्या उत्पन्नावर नियंत्रण कोणाचे आहे हा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा आहे. स्त्रीने मिळविलेला पैसा मुलांचे शिक्षण, आरोग्य किंवा घरखर्चासाठी वापरण्याचा निर्णय स्वतः घेता येत असेल तर आर्थिक योगदान तिच्या कौटुंबिक स्थानात बदल घडवू शकते. परंतु कमाई तिची असूनही पैशाचे सर्व निर्णय दुसऱ्यांनी घेतले, तर सक्षमीकरण मर्यादित राहते.

सिन्हा, परिडा आणि बरुआ यांनी "स्वयं-सहाय्यता गट-बँक जोडणी कार्यक्रमाचा दारिद्र्य आणि महिला सक्षमीकरणाशी असलेला संबंध अभ्यासताना वित्तीय प्रवेशाला व्यापक सामाजिक परिस्थितीशी जोडले आहे."[5] या पार्श्वभूमीवर आर्थिक सक्षमीकरणाचे मूल्यमापन करताना **उत्पन्न किती?** याबरोबर **उत्पन्नावर निर्णय कोणाचा?** हा प्रश्न विचारणे आवश्यक ठरते.

बदलता रोजगार सहभाग, संधी आणि मर्यादा:

ग्रामीण महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढत असल्याचे अलीकडील रोजगार आकडेवारीतही दिसून येते. "2025 च्या अधिकृत कामगार सर्वेक्षणात 15 वर्षे व त्यापुढील ग्रामीण महिलांचा Labour Force Participation Rate 45.9 टक्के नोंदविला आहे."[6]

ही वाढ महत्त्वपूर्ण असली तरी रोजगारातील सहभाग आणि आर्थिक सक्षमीकरण समानार्थी नाहीत. ग्रामीण महिलांचे मोठे प्रमाण स्वयंरोजगार, कुटुंबाधारित व्यवसाय किंवा शेतीशी जोडलेले असू शकते. अशा कामाचे उत्पन्न अनिश्चित असणे, कामाचे तास मोजले न जाणे किंवा कौटुंबिक मालमत्तेवरील औपचारिक मालकी नसणे या समस्या कायम राहू शकतात. ग्रामीण स्त्री शेतात दिवसभर काम करते, परंतु जमीन तिच्या नावावर नसल्यास तिची सामाजिक ओळख 'शेतकरी'ऐवजी 'शेतकऱ्याची पत्नी' अशी राहण्याची शक्यता असते. त्यामुळे श्रमातील सहभाग आणि उत्पादन साधनांवरील हक्क यांच्यातील अंतर आर्थिक सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत मूलभूत आहे.

बचतीपासून उद्योजकतेकडे होणारा प्रवास:

ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाचा पुढील टप्पा म्हणजे केवळ बचत किंवा छोट्या कर्जापासून स्थिर उद्योजकतेकडे जाणे. महिलांनी तयार केलेला माल बाजारात पोहोचणे, योग्य किंमत मिळणे, उत्पादनाचा

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

दर्जा राखणे, पॅकेजिंग, ब्रँडिंग आणि डिजिटल विक्री यांचे ज्ञान मिळणे आवश्यक आहे. अनेकदा महिलांच्या उद्योगाची कल्पना चांगली असते आणि उत्पादने गुणवत्तापूर्ण असतात, परंतु बाजारपेठ मर्यादित असल्यामुळे व्यवसाय गाव किंवा तालुक्याच्या पातळीवरच राहतो. आर्थिक सक्षमीकरण शाश्वत करायचे असल्यास महिलांना केवळ उत्पादनाचे प्रशिक्षण देऊन उपयोग होत नाही. बाजाराचा अभ्यास, ग्राहकांची गरज, लेखांकन, डिजिटल पेमेंट, वाहतूक आणि विक्री या संपूर्ण व्यवसायसाखळीचे ज्ञान आवश्यक आहे.

देशव्यापी ग्रामीण उपजीविका कार्यक्रमांत महिलांच्या संघटनांची व्याप्ती मोठी झाली आहे. "11 ऑगस्ट 2026 रोजी उपलब्ध अधिकृत माहितीनुसार 10.08 कोटी महिलांना सुमारे 92.30 लाख स्वयं-सहाय्यता गटांमध्ये संघटित करण्यात आले आहे."[7] या संख्येचे समाजशास्त्रीय महत्त्व केवळ मोठ्या सदस्यसंख्येत नाही, इतक्या मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण महिलांना स्थानिक सामूहिक संस्थात्मक संरचनेत आणण्याच्या शक्यतेत आहे. परंतु पुढील आव्हान 'गट तयार करणे' नसून 'गट टिकविणे आणि त्यातून शाश्वत उत्पन्न निर्माण करणे' हे आहे.

कौटुंबिक निर्णयप्रक्रियेतील बदल:

महिलांच्या उत्पन्नाचा सर्वाधिक महत्त्वाचा सामाजिक परिणाम कुटुंबातील तिच्या स्थानावर दिसू शकतो. आर्थिक योगदानामुळे स्त्रीकडे पाहण्याचा कुटुंबाचा दृष्टिकोन बदलतो. मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, घरातील खरेदी, बचत, कर्ज किंवा शेतीतील गुंतवणूक यासंबंधी तिचे मत अधिक गांभीर्याने घेतले जाऊ शकते. तथापि, हा बदल सर्व कुटुंबांत सारखा होत नाही. पितृसत्ताक मूल्ये मजबूत असलेल्या कुटुंबात स्त्री कमावती असूनही अंतिम निर्णय पुरुष सदस्याकडे राहू शकतो. त्यामुळे उत्पन्नवाढीचे सामाजिक सत्तेत रूपांतर होण्यासाठी कौटुंबिक मूल्यव्यवस्थेतही बदल आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांच्या स्वयं-सहाय्यता गट आणि सूक्ष्म वित्तपुरवठ्याच्या संदर्भातील सुखदेवे यांच्या संशोधनाने "ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाचा प्रश्न स्वतंत्रपणे अभ्यासला आहे."[8] हा अभ्यास महाराष्ट्राच्या ग्रामीण संदर्भात बचत गट आणि महिलांचे सक्षमीकरण यांचे नाते समजून घेण्यासाठी महत्त्वाचा संदर्भ ठरतो. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून कुटुंबातील निर्णयक्षमतेत होणारा बदल हा उत्पन्नाच्या आकड्यांपेक्षा सक्षमीकरणाचा अधिक संवेदनशील निर्देशक आहे.

सामाजिक संपर्क आणि आत्मविश्वास:

ग्रामीण महिलांच्या जीवनावर घर आणि गावाच्या सामाजिक सीमांचा मोठा प्रभाव असतो. अनेक महिलांचा बाह्य जगाशी संपर्क मर्यादित राहतो. बचत गट, प्रशिक्षण, बँक, बाजारपेठ, ग्रामपंचायत किंवा शासकीय कार्यालयांना भेट देण्याच्या निमित्ताने या मर्यादा हळूहळू विस्तारतात. महिला स्वतंत्रपणे बँकेत जाते, कागदपत्रे हाताळते, अधिकाऱ्यांशी बोलते किंवा गटाच्या बैठकीत भूमिका मांडते तेव्हा तिच्या स्वतःविषयीच्या जाणिवेत बदल घडतो. सुरुवातीला इतरांच्या उपस्थितीत बोलण्यास संकोच करणारी स्त्री पुढे समूहाचे नेतृत्व करू शकते.

कौशर यांच्या ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक विकासासंबंधीच्या संशोधनात "स्वयं-सहाय्यता गट आणि ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक विकासातील संबंधाला स्वतंत्र संशोधनविषय म्हणून हाताळले आहे."[9]

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण बाहेरून दिले जाणारे 'सामर्थ्य' नसून अनुभवातून विकसित होणारा आत्मविश्वास आहे, असे म्हणता येते.

शिक्षण, कौशल्य आणि डिजिटल साक्षरता:

आर्थिक संसाधने उपलब्ध असली तरी त्यांचा योग्य वापर करण्यासाठी ज्ञान आणि कौशल्य आवश्यक आहे. ग्रामीण महिलांसाठी शिक्षणातील ऐतिहासिक मागासलेपणा आर्थिक संधींवर थेट परिणाम करतो. बँकेचे फॉर्म, कर्जाच्या अटी, ऑनलाइन व्यवहार, उत्पादन खर्च किंवा नफा यांचे आकलन मर्यादित असल्यास व्यवसायाच्या वाढीवर मर्यादा येतात. आज डिजिटल व्यवहार ग्रामीण भागातही वाढत आहेत. त्यामुळे मोबाइल चालविणे आणि डिजिटल साक्षर असणे यात फरक आहे. सुरक्षित ऑनलाइन व्यवहार, UPI वापर, माहिती पडताळणी, ऑनलाइन बाजारपेठ आणि डिजिटल नोंदी समजणे यांचा आर्थिक सक्षमीकरणात समावेश करावा लागेल.

यासोबतच कौशल्य प्रशिक्षण स्थानिक बाजाराशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे. सर्व महिलांना एकसारखे शिवणकाम किंवा अन्नप्रक्रिया प्रशिक्षण देण्याऐवजी स्थानिक संसाधने, उपलब्ध बाजार आणि महिलांची आवड लक्षात घेऊन कौशल्यांची निवड केली पाहिजे.

आर्थिक सक्षमीकरण आणि दुहेरी कामाचा भार:

महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्रिय झाली म्हणजे तिच्या पारंपरिक घरगुती जबाबदाऱ्या कमी होतातच असे नाही. अनेक ग्रामीण महिलांसाठी उत्पन्ननिर्मिती हे घरकामाच्या जोडीला आलेले अतिरिक्त काम ठरते. सकाळचे स्वयंपाक, पाणी, मुलांची देखभाल, वृद्धांची काळजी आणि शेतीची कामे करून महिला गटाच्या उद्योगातही काम करत असेल तर आर्थिक सहभाग वाढला असला तरी तिच्या विश्रांतीचा वेळ कमी होऊ शकतो. ही बाब महिला सक्षमीकरणातील महत्त्वाचा विरोधाभास आहे. **स्त्रीची कमाई वाढते, पण घरातील लिंगाधारित श्रमविभाजन बदलत नाही**, तर आर्थिक प्रगतीचे ओझेही तिच्यावरच पडू शकते.

त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाबरोबर पुरुषांच्या घरगुती सहभागाबाबतही सामाजिक परिवर्तन आवश्यक आहे. अन्यथा सक्षमीकरणाचा अर्थ स्त्रीने अधिकाधिक जबाबदाऱ्या स्वीकारणे असा चुकीचा होऊ शकतो.

स्वयं-सहाय्यता गटांची गुणवत्ता आणि शाश्वतता:

गटांची संख्या वाढणे ही यशाची एक बाजू आहे, परंतु प्रत्येक गट प्रत्यक्षात समान परिणाम देतो असे नाही. नियमित बैठक, पारदर्शक आर्थिक व्यवहार, लोकशाही पद्धतीचे नेतृत्व, विश्वास आणि सदस्यांचा सक्रिय सहभाग असेल तर गट सक्षमीकरणाची संस्था बनू शकतो. उलट गट फक्त कर्ज मिळविण्यापुरता सक्रिय असेल, काही सदस्यांकडेच सर्व निर्णय केंद्रित असतील किंवा बाजारपेठेचे नियोजन नसेल तर गटाचे दीर्घकालीन परिणाम मर्यादित राहतात.

वसिष्ठ आणि सिंगला यांच्या मते "महिला स्वयं-सहाय्यता गटांच्या संदर्भात आता केवळ समूह स्थापन करण्यापेक्षा त्यांच्या शाश्वततेकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. त्यांनी आर्थिक समावेशनाबरोबर कौशल्य, उद्योजकीय प्रशिक्षण, सामाजिक नेटवर्क आणि क्षमता-विकास या घटकांना महत्त्व दिले आहे."[10]

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

यावरून भविष्यातील धोरणाचा भर **'किती गट तयार झाले?'** यापेक्षा **'किती गट आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम व स्वयंपूर्ण झाले?'** यावर असणे आवश्यक ठरते.

बदलत्या वास्तवातील प्रमुख आव्हाने:

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणाची प्रक्रिया पुढे जात असली तरी सामाजिक संरचनेतील अनेक मर्यादा कायम आहेत.

- सर्वप्रथम, **पितृसत्ताक मानसिकता** हे मूलभूत आव्हान आहे. महिलेला उत्पन्न मिळाले तरी तिच्या हालचाली, खर्च किंवा सामाजिक सहभागावर नियंत्रण राहू शकते.
- दुसरे म्हणजे **मालमत्तेवरील मर्यादित नियंत्रण**. जमीन, घर किंवा उत्पादनाची साधने स्त्रीच्या मालकीची नसल्यास तिचे आर्थिक स्थान अस्थिर राहते.
- तिसरे म्हणजे **बाजारपेठेचा प्रश्न**. महिला उत्पादन करू शकते, पण ग्राहक आणि बाजार मिळाला नाही तर उद्योग टिकत नाही.
- चौथे म्हणजे **कौशल्य आणि तंत्रज्ञानातील दरी**. डिजिटल व्यवहार आणि ऑनलाइन बाजारपेठ वाढत असताना डिजिटल ज्ञान नसलेली ग्रामीण महिला नव्या आर्थिक प्रक्रियेत मागे पडू शकते.
- पाचवे म्हणजे **स्त्रियांमधील अंतर्गत विषमता**. सर्व ग्रामीण महिला एकसारख्या सामाजिक परिस्थितीत नसतात. जात, वर्ग, आदिवासी पार्श्वभूमी, शिक्षण, वैवाहिक स्थिती, वय आणि भौगोलिक दुर्गमता यांनुसार त्यांच्या संधी बदलतात.
- सहावे आव्हान म्हणजे **गृहकृत्यांचा असमान भार**. आर्थिक क्षेत्रात प्रवेश करूनही घरातील पारंपरिक श्रमविभाजन बदलले नाही तर महिलांवरील कामाचा एकूण भार वाढतो.

या सर्व अडचणींमुळे महिला सक्षमीकरण ही केवळ योजना राबविण्याची बाब नसून ग्रामीण सामाजिक संरचनेत बदल घडविण्याची दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे.

ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरणाचे एकत्रित विश्लेषण केल्यास बदलाचे स्वरूप स्पष्टपणे जाणवते. ग्रामीण स्त्री आता केवळ विकास योजनांची लाभार्थी राहिलेली नाही. अनेक ठिकाणी ती बचत करणारी, कर्ज घेणारी, उत्पादन करणारी, विक्री करणारी, समूहाचे व्यवस्थापन करणारी आणि सार्वजनिक निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होणारी व्यक्ती बनत आहे. मात्र या परिवर्तनाकडे अतिउत्साही दृष्टिकोनातून पाहणेही योग्य ठरणार नाही. स्वयं-सहाय्यता गटात प्रवेश म्हणजे प्रत्येक महिलेचे संपूर्ण सक्षमीकरण झाले असे नाही. सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत टप्पे असतात. गटात सामील होणे हा पहिला टप्पा, आर्थिक व्यवहार शिकणे दुसरा, स्वतः उत्पन्न निर्माण करणे तिसरा, त्या उत्पन्नावर नियंत्रण प्राप्त करणे चौथा, आणि कौटुंबिक व सार्वजनिक निर्णयांमध्ये समान भूमिका निर्माण होणे हा अधिक प्रगत टप्पा मानता येईल.

"या प्रक्रियेत आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण एकमेकांना बळ देतात. आर्थिक स्वावलंबनामुळे सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते, तर सामाजिक आत्मविश्वासामुळे नवीन आर्थिक संधी स्वीकारण्याची तयारी वाढते."[11] तसेच आनंदा काळे आणि मनिषा कीर्तने यांचा "*बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण*हा 112 पृष्ठांचा मराठी ग्रंथ आकांक्षा पब्लिकेशनने प्रकाशित केला आहे. या प्रकारचे प्रादेशिक

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

साहित्य ग्रामीण महिला आणि बचत गटांच्या सामाजिक वास्तवाचे स्थानिक संदर्भ समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

उपाय व सूचना:

1. ग्रामीण महिला सक्षमीकरण अधिक परिणामकारक करण्यासाठी आर्थिक मदतीबरोबर व्यापक सामाजिक उपाय आवश्यक आहेत.
2. महिलांना कर्ज उपलब्ध करून देताना आर्थिक साक्षरता, व्यवसाय नियोजन, लेखांकन आणि बाजारपेठेचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. स्वयं-सहाय्यता गटांना स्थानिक प्रदर्शनापुरते मर्यादित न ठेवता नियमित बाजारपेठ, डिजिटल विक्री आणि संस्थात्मक खरेदीशी जोडणे गरजेचे आहे.
3. महिलांच्या नावावर जमीन आणि इतर मालमत्ता असण्यास प्रोत्साहन दिल्यास आर्थिक सुरक्षितता अधिक मजबूत होऊ शकते. कौटुंबिक निर्णयप्रक्रियेमध्ये महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी पुरुषांच्याही दृष्टिकोनात परिवर्तन घडविणारे कार्यक्रम आवश्यक आहेत.
4. डिजिटल व्यवहार, ऑनलाइन फसवणुकीपासून संरक्षण, ई-कॉमर्स आणि मोबाइल बँकिंग याबाबत ग्रामीण महिलांसाठी व्यवहाराधारित प्रशिक्षण आयोजित करणे आवश्यक आहे.
5. स्वयं-सहाय्यता गटांचे मूल्यमापन केवळ बचत, कर्ज आणि परतफेड या निकषांवर न करता महिलांच्या आत्मविश्वासात, निर्णयक्षमतेत, हालचालीच्या स्वातंत्र्यात आणि सार्वजनिक सहभागात झालेल्या बदलांच्या आधारेही केले पाहिजे.
6. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे प्रत्येक ग्रामीण स्त्रीची सामाजिक परिस्थिती समान आहे असे गृहीत धरता कामा नये. आदिवासी, दलित, विधवा, एकल महिला, अल्पभूधारक आणि दुर्गम भागातील महिलांसाठी त्यांच्या गरजांनुसार स्वतंत्र सहाय्यव्यवस्था विकसित करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

ग्रामीण महिलांचे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण ही भारतातील ग्रामीण परिवर्तनाची अत्यंत महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. शिक्षणाचा विस्तार, स्वयं-सहाय्यता गट, सूक्ष्म वित्तपुरवठा, कौशल्यविकास, महिला उद्योजकता आणि डिजिटल साधनांमुळे स्त्रियांच्या संधींचा विस्तार होत आहे. घराच्या मर्यादित अवकाशातून बाहेर पडून बँक, बाजार, समूह आणि सार्वजनिक संस्थांशी महिलांचा संपर्क वाढत आहे. तथापि, सक्षमीकरणाची खरी कसोटी महिलांच्या नावावर किती कर्ज दिले किंवा किती गट तयार झाले यात नाही. **महिला स्वतःच्या उत्पन्नाविषयी निर्णय घेते का, कुटुंबातील महत्त्वाच्या निर्णयात तिचे मत स्वीकारले जाते का, तिच्या श्रमाला मान्यता मिळते का, ती निर्भयपणे सार्वजनिक जीवनात सहभागी होते का आणि स्वतःच्या भवितव्याची दिशा ठरवू शकते का**, या प्रश्नांच्या उत्तरांत वास्तविक सक्षमीकरण दिसते.

ग्रामीण महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्रिय होऊनही तिच्यावर घरकामाची संपूर्ण जबाबदारी कायम राहिली, तिच्या मालकीची साधने नसली किंवा उत्पन्नावरील निर्णय दुसऱ्यांच्या हातात राहिला तर सक्षमीकरण अर्धवट राहते. म्हणून आर्थिक साधने उपलब्ध करून देण्याबरोबर सामाजिक संबंध आणि लिंगाधारित सत्तासंबंधांमध्ये परिवर्तन घडणे आवश्यक आहे. स्वयं-सहाय्यता गट या प्रक्रियेत महत्त्वाची

Kavya Setu
A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 ISSN No: 3049-4176

भूमिका बजावू शकतात. ते केवळ वित्तीय संस्था नसून महिलांना भेटण्याची, बोलण्याची, अनुभवांची देवाणघेवाण करण्याची आणि सामूहिकपणे शिकण्याची सामाजिक जागा उपलब्ध करून देतात. आर्थिक उपक्रमातून निर्माण होणारा आत्मविश्वास पुढे कुटुंब, गाव आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढवू शकतो.

अखेरीस असे म्हणता येईल की **ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना विकासाच्या प्रवाहात सामील करून घेणे एवढेच नाही, तर विकासाच्या निर्णयप्रक्रियेत त्यांना समान भागीदार बनविणे होय.** ग्रामीण समाजात स्त्रीच्या श्रमाला मूल्य, तिच्या मताला स्थान आणि तिच्या निर्णयाला स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय सक्षमीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होणार नाही. म्हणून भविष्यकालीन ग्रामीण विकासाची दिशा 'महिलांसाठी विकास' यापेक्षा **'महिलांच्या नेतृत्वाखालील विकास'** अशी असणे अधिक परिणामकारक ठरेल.

संदर्भसूची:

1. **काळे आनंदा व कीर्तने मनिषा,** *बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण.* आकांक्षा प्रकाशन, 2018, पृ. क्र. 112
2. **महाजन डॉ. जयश्री,** *महिला सक्षमीकरण,* अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, 2023, पृ. क्र. 176
3. **योजना, सुदान प्रीती,** 'सातत्यपूर्ण प्रयत्नातून महिलांचे सक्षमीकरण' ऑक्टोबर 2018, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार.
4. **बागल सुनीता,** 'स्वयंसहाय्यता गट प्रगतीची पाऊलवाट', *वाचन संकल्प महाराष्ट्राचा* (पुणे विद्यापीठ ग्रंथालय), 23 जानेवारी 2025.
5. *मुंबई तरुण भारत,* 17 जून 2026. **(महिला सक्षमीकरणाचा नवा अध्याय).**
6. *इंडिया टाइम्स मराठी,* 22 जुलै 2022, (**महिलांना स्वयंरोजगार मिळवून देण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने आणलीये खास योजना!)**
7. *लोकमत,* 16 जून 2025. **(महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता प्रयत्नशील असून त्यांच्या उन्नतीसाठी राज्यशासन वचनबद्ध – अजित पवार)**
8. Sukhdeve, M. L. *Impact of Self Help Group on Rural Women's Empowerment through Micro Finance in Bhandara District of Maharashtra.* विद्यापीठीय संशोधन प्रबंध, Shodhganga–INFLIBNET.
9. www.shodhganga.com (Kousar, Neha. *Role of Self Help Groups in Social Development of Rural Women with Reference to Chickballapur)*
10. Vasishta, Prihana & Singla, Anju. "Self-help Groups and Women Empowerment: Developing a Framework for Sustainability of SHGs." *International Journal of Social Economics,* Vol. 52, No. 12, 2025, P**age No. 1725–1740**. DOI: **10.1108/IJSE-05-2023-0389**.
11. महाजन डॉ. जयश्री, *महिला सक्षमीकरण,* अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव, 2012